

הרב אברהם אופיר שמש

מהו מקור המנהג להריח בהדס בברית מילה?

במאמר זה ברצוני לעמוד על המקורות והטעמים למנהג הרווח אצל יהודי המזרח להריח בהדס או בשמים אחרים, כחלק מהברכות של טקס הברית מילה. אציין, שיש מהחכמים (ר' הלן), שייחסו את המנהג להדס ואילו אחרים דיברו באופן כללי על הרחה בשמים. כך גם בזמננו, יש שלא מקפידים להביא לברית דווקא את ההדס, ואילו אחרים משתדלים לברך על ההדס מפני חשיבותו ומשמעותו המיוחדת בהגות היהודית. לפי המקורות שנציג להלן, מסתבר, שבתחילה ברכו על ההדס ומאוחר יותר התרחב המנהג לבשמים אחרים. נקודת המוצא במאמר זה הייתה ההרחה בהדס, אולם כאמור הדברים יפים גם לשאר בשמים.

ההדס (*Myrtus communis*) זוהה עם "עץ עבות" שבמקרא (ויקרא כ"ג, מ)¹. הוא נמנה בין צמחי הבושם החשובים בעת העתיקה² ובימי הביניים³. מקומו ניכר ברפואה⁴ בפולקלור ובאמונות העממיות⁵. מרכזיותו של ההדס במקורות ההלכה, המנהג וההגות בתקופת האחרונים עולה מהרחת בשמים בהבדלה שבמוצאי שבת, מנהגים קבליים וטקסים דתיים נוספים.

בספרות חז"ל הוזכר ההדס כקישוט, בושם ואמצעי ללהטוטים בחתונות אולם לא כחלק מברכות טקס החתונה⁶. יש הסבורים שהאחרון, שהוא ירוק עד, שימש סמל

1. במאה ה-17 מציין את שמותיו החכם והרופא היהודי, ר' טוביה הכהן: "הדס עצו נקרא בל"י [בלשון רומי, לטינית א.ש] מירטוויס ובל"ת [ובלשון תוגרמא, תורכית] מירסיין אנאגיא. כל המכונה בשם ישראל מכיר אותו". מעשה טוביה צ"ד וינציאה תס"ז, פרדס רימונים, קל ע"א.
2. על ההדס במקרא ובספרות חז"ל, ראה I. Lew, Die Flora der Juden, Vienna – Leipzig, 1924–1934, 2, pp. 257-274.
3. [להלן, לעף, פלורה]; י פליקס, עצי פרי למיניהם צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 195-202 [להלן, פליקס, עצי פרי].
4. על עיטור ספרי תורה בהדסים בתקופת הגאונים, ראה שערי שמחה לר"י גיאת, ישראל תשכ"ד, ח"א, ק"ה, ח, והשווה כתר שם טוב לר' שם טוב גאון, לונדון תשי"ח, ד-ה, עמ' 12 [להלן, כתר שם טוב], וראה עוד ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' קכח - קלא.
4. מעשה טוביה, שם.
5. א' דפני, הדודאים נתנו ריח – פרקים מפולקלור צמחי ישראל, חיפה תשמ"א, עמ' 23-25; ע' פז, "הרואה הדס בחלום – ההדס והאמונות סביבו", טבע וארץ, לא (תשמ"ח), עמ' 14-17. על השימוש בענף הדס לקריאה בתורה בתשעה באב במקום קולמוס הכסף אצל יהודי כורדיסטאן ראה א' ורסטיל, ילקוט מנהגים, ירושלים תשי"מ, עמ' 205. על עשיית שער הסוכה מענפי הדס אצל יהודי תוניס, ראה שם, עמ' 302.
6. על הכנת עטרות לחתנים מהדס ראה למשל תוספתא סוטה פ"טו, ח; בבלי שם, מט, ע"א. על הבאת

לפריון והצלחה לזוג הנישא⁷. ברכה על הדס באירוסין⁸ וברית המילה⁹ נזכרה לראשונה בתקופת הגאונים ואפשר שהשתלבותו בתקופה זו קשורה להיותו בושם חשוב¹⁰ וסמליותו לפריון והצלחה. נציין שברוב קהילות ישראל לא נהגו בימינו לברך על ההדס בחתונה, אולם כאמור, לגבי ברית המילה הוא מנהג רווח בקרב יהודי המזרח.

מספרות הראשונים עולה, שבימי הביניים הברכה על ההדס בברית המילה נהגה במקומות אחדים¹¹, אולם לא בכל המקומות¹² (ורי ביתר הרחבה, להלן). ההרחה בהדס בברית הוזכרה בכמה מקורות מאוחרים של חכמי המזרח. ר"י קארו מציין (ארץ ישראל, מאה ה-16): "ויש נוהגים [בברית המילה - א.ש] ליטול הדס בידו ומברך עליו להריח"¹³. למרות שאין מדובר בהלכה אלא במנהג של קהילות אחדות, שילבו ר"י קארו בספר ההלכות שלו. מקור ארצישראלי נוסף מזכיר את ההדס בברית המילה. הרב יעקב חאגיז (מאה ה-17) עונה לשאלה כיצד יש לנהל את טקס ברית המילה. לפי דבריו עולה, שההדס היה חלק בלתי נפרד מטקס זה: "סדר המילה טוב שראיתי בירושלים ת"י [תבנה ותיכונן]: מביאות נשים לתינוק לבהכ"י [לבית הכנסת] ומוסרות אותו לאביו והוא תופס אותו ואומר בקול רם... ושייץ מברך על היין ועל הבשמים וכל הקהל מריחין, שכבר חילק להם בעל הברית ע"י השמש בד של הדס ואומר "אשר קדש..."¹⁴.

כפי המקובל במנהגי העדות בימינו, ניתן להבחין בחלוקה ברורה למדי בין ארצות המזרח והמערב לגבי מנהג ההרחה בברית. הרב שם טוב גאגין, בספר מנהגי הגדול, "כתר שם טוב" כותב: "אין מנהגם בלונדון ובאמסטרדם ואשכנז לברך על הבשמים במילה, אבל בא"י וסתי"מ [וסתם מקומות] מנהגם לברך על ההדס או על מין עשב הנקרא רומירו [= בספרדית: רוזמארין - א.ש]¹⁵.

לדעתי, ניתן להצביע על שתי סיבות עיקריות לחלוקה הגיאוגרפית של המנהג. א. מנהג הגאונים להריח ולברך על ההדס בברית לא הועבר או נתקבל אצל כל

הדסים לאירוסין והריקודים עמם ראה כתובות יז, ע"א; שבת קי, ע"א. מקורות נוספים, ראה פליקס, עצי פרי, עמ' 199.

7. חי לשם, שבת ומועדי ישראל, תל אביב תשכ"ו, עמ' 16-17.
8. סדור רס"ג, (עורכים: יי דודון ואחרים), מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ל, עמ' צו, וראה מקורות.
9. ההדס לא נזכר בסדר הברית של רב עמרם גאון, (מהדורת ד' גולדשמיט), סימן קמה, עמ' קעט וכן בנוסחה שבמהדורת מקיצי נרדמים לסידור הרס"ג כבר אולם ציינו המהדורים (עמ' צת, הערה 13) שבכ"י טיילור שכתר שבקמברידג' מס' 1882. H. מופיעה ברכת עצי בשמים.
10. אוצר הגאונים לרב"מ לוי, א' ברכות ירושלים תר"ץ, נספחי רבינו חננאל, סימן קצז, עמ' 54.
11. רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, פ"י, ה"ה: "ויש מקומות שנהגו להביא הדס עם יין".
12. בסידור הרוקח ירושלים תשנ"ב, עמ' תשכב-תשלג ההדס אינו מופיע, וכן בסידור רבינו שלמה מגרמייזא (מרבתינו של רש"י) מהדורת מ' הרשלי, ירושלים תשל"ב, עמ' רפב. במקור זה ההדס לא הוזכר גם בטקס החתונה, ר' שם, עמ' תשלג-תשלז.
13. שרי"ע, יו"ד, סימן רסה, סעיף א.
14. הלכות קטנות, צ"ד ונציה 1704, ח"ב, סימן קסט.
15. לונדון, ראשית המאה הנוכחית. ח"ב, עמ' תקסה.

הקהילות היהודיות בדומה למנהגים אחרים שמקורם במרכז זה¹⁶. ב. נראה יותר, שהגורם הפיטוגיאוגרפי, כלומר הבדלי האקלים והצומח, גרמו לאי התפשטות המנהג או מניעת המשכו. בארצות בהם קשה היה לגדל הדסים, עקב חוסר בית גידול מתאים לא השתלב ההדס בטקס הברית. ברכת ההדס בברית הינה למעשה, דוגמא להשפעת הגורם הגיאובוטאני על גיבוש המנהג.

החלוקה בין המזרח והמערב עולה גם מתוך סידורי תפילה שונים, שמחבריהם שילבו בהם הוראות ומנהגים הקשורים לברית. מנהג ההרחח בהדס ובשאר בשמים מופיע במספר סידורים שחברו במזרח ובתימן בעת החדשה¹⁷, בעוד שבסידורים אירופאיים בני התקופה הנידונה לא מצאנו להם זכר¹⁸.

הטעמים להרחח בהדס בברית המילה

השימוש בבשמים וצמחי מרפא, בשעת המילה הובא בהסברו של רש"י לדברי הבבלי: "תנא קול ריחים בבורני שבוע הבן שבוע הבן, אור הנר בברור חיל משתה שם משתה שם"¹⁹.
ופירש רש"י:

"שסימן הוא שיש שם צריח מילה כמכריח ולומר שזוהו הבן כאלו. והריחין[ים] סימן לשחיקה סממנין למכה כתינוק. ושעת גזירת המלכות היה שגזרו שלא למוול והיו ריחים להוליא קול וקצנו סימן זה" (ד"ה שבוע הבן, שם).

לפי דבריו מדובר בנוהג קדום, שנוצר בעקבות מאורעות היסטוריים מסוימים. בשעת הברית (במקור "שבוע הבן")²⁰ השתמשו בצמחי מרפא (ולא בהכרח הדס), בכדי לעצור את דם התינוק לאחר כריתת עורלתו²¹. בזמנים של גזירות ושמד, כגון בתקופה היוונית-רומית בארץ ישראל²², שהמילה הייתה אסורה, השמעת קול ריחים, שימשה סימן מוסכם לכך שמתקיימת ברית במקום. לפי רש"י הסימן המוסכם היה בכך, ששחיקת הריחים מרמזת על שחיקת צמחי המרפא של הברית.

16. הרמב"ם לא הסכים לאמץ תמיד מנהגים שקבעו הגאונים ואף פסק אחרת מהם. עובדה זו גרמה לאי קבלת חלק מפסקיהם במהלך הדורות שלאחר מכן. על כך ראה, אי שוורץ, "ייחסו של הרמב"ם אל הגאונים", סורא, ד (תשכ"ז), עמ' 156-192.
17. סידור עץ חיים לר"י צאלח, ירושלים תשל"ז, ברכות המילה, קעט ע"א.
18. סידור אוצר התפילות נוסח אשכנז, ירושלים תשמ"ז, צ"ד וילנא תרפ"ח, עמ' 520-528.
19. סנהדרין לב, ע"ב. דברים אלה מופיעים גם בירושלמי (דפוס וילנא) כתובות א, ה"ה ה, ע"ב, שהוא מקור ארצישראלי שהיה קרוב יותר לנוהג זה.
20. רש"י בפירושו לבבא קמא פ, ע"א המבדיל בין שבוע הבן – ברית מילה המתבצעת לאחר שבוע ימים להולדת התינוק לבין ישוע הבן – פדיונו לאחר שלושים יום. על כינוי זה של ברית המילה, ר' עוד בבא בתרא ס, ע"ב.
21. השוה, משנה, שבת, פ"ט, מ"ב: "עושין כל צרכי מילה בשבת: מוהלין, ופורעין ומוצצין ונותנין עליה איספלגית וכמון. אם לא שחק מערב שבת לועס בשיניו ונותנין".
22. גזירות אלה צוינו במקורות שונים: ר' למשל שבת קל, ע"א: "כל מצוה שמסרו ישראל עצמם עליה למיתה בשעת השמד, כגון עבודה זרה ומילה. ובויקרא רבה ל"ב, א (דפוס ראם, עמ' 92): "רי נתן אומר: לאוהבי ולשומרי מצותי (שמות כ', ו) אלו ישראל שיושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצוות: מה לך יוצא להרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לשרף. על שקראתי בתורה".

אולם בעלי התוספות, מדייקים מהירושלמי (שם) שההכרזה התבצעה בריחיים של "גרוסות", כלומר, לגריסת מיני דגן. השמעת קול ריחיים נהגה גם לפני החלת הגזירות והיה בה אלמנט של שמחה ושלהוב קהל המשתתפים בטקס²³. מכאן שהסימן להמונים היה השמעת הקול הידוע בעיתות של שמחה.

מקור נוסף, הדין בסיבות להתפתחותו של מנהג ההרחה בברית המילה הוא הרב צדקיה ב"ר אברהם הרופא מחכמי איטליה במאה ה-13: "ומה שנהגו לברך על הבשמים (בברית) לא ידעתי טעם בדבר. אלא לפי שמהג להוליך הדס בכל בתי כנסיות להודיע לעם, כי יש שם מילה לעשות, הואיל ויש להם הדס מזומן עליו"²⁴. בעל "שבולי הלקט" מציין שאין בידו נימוק ברור למנהג. אולם בכל זאת הוא מציע שני הסברים לדבר. ההדס שימש כסימן או הכרזה על עריכת מילה. והואיל וההדס היה כבר מצוי ברכו עליו בדרך אגב. אפשר שמנהג זה קשור למנהג אחר הרווח גם בימינו, שאין מזמינים למילה בכדי שאי הגעת האדם לברית, לא תפגע, כביכול, בכבודו של אליהו הנביא המגיע אף הוא.

הרב צדקיה מציע הסבר, הדומה במידה רבה להצעתו של רש"י אולם שונה ממנו: "עוד נראה בעיני טעם אחר, שעל כן נהגו להוליך הדס לברית מילה ולברך עליו... בשעת השמד היו עושין סימן זה להודיע שיש שם ברית מילה והוא סימן לשחיקת סממנים, לכך היו מוליכין הדס שהוא עצי בשמים ומברכים עליו (שם)".

מדבריו עולה שההדס שימש סימן לברית בשעת גזירות, אולם לא ברור מה המקור לכך, שהרי בתלמודים הוזכר "קול ריחיים" בלבד. אפשר, שהברכה על ההדס החליפה באחד המקומות את השמעת קול הריחיים ומכאן המסורת שבידו. פירושו קרוב לפירוש רש"י באופי של הסימן להכרזה על הברית. לפי רש"י הריחיים רומזות לשחיקת צמחי המרפא ולפיו ההדס שהיה צמח רפואי ונמנה כחלק מהסממנים שנשחקו, ומכאן הפך כסימן לעריכתה²⁵. הדגש בדבריו על ההדס מעיד על כך, שדווקא בירכו על האחרון מפני היותו צמח מרפא ולא על בשמים אחרים שלא שימשו למטרות רפואיות.

שאלת מקורותיו וטעמיו של המנהג העסיקה גם את החכמים המאוחרים. הרב מרדכי יפה (פולין, מאה ה-16) שיער, שההרחה קשורה להיבטים רפואיים אחרים שבמילה. מטרתה, מניעת התעלפות התינוק כתוצאה מכאבי הברית. לפי טעם נוסף, הקרוב לטעם הראשון שהזכיר, ההדס נועד להשיב את רוחם של אנשים מהקהל המתרגשים מהמאורע יתר על המידה או המתעלפים למראה דם התינוק²⁶. לפי הסבר זה, אין צורך דווקא בהדס אלא אף בבשמים אחרים שריחם הטוב יואיל להעיר את המתעלפים.

23. שם, ד"ה קול.

24. שבולי הלקט, מהדורת ש"י באבער, לבוב (ללא ציון שנה), הלכות מילה, סימן ד, קפח ע"א.

25. שמו הארמי של ההדס - "אסא" גזור משורש ר.פ.א. השם "אס" משמש כשם ההדס גם בשפה הערבית. ר' לעף, פלורה, שם, עמ' 257.

26. לבוש מלכות ברדיטשוב 1818, נ"מ ארץ ישראל תשכ"ח, יו"ד, עטרת זהב, סימן רסה, סוף סעיף א, קמד, ע"ב.

אולם הרב שם טוב גאגין שלא קיבל את טעמו של הר"מ יפה מגיב על דבריו: "והמעין היטב בטעמם לא ירוה צמאוונו. אי משום התעלפות הילד לא יזורר ולא יתעורר הילד בהריחו ריח ההדס או ריח בשמים אחרים. ואי משום התעלפות האנשים העומדים שם, גם להם לא יועיל ולא יציל להחיות אותם. ועוד אף אם נאמר ונודה, כי יועיל להם היינו דוקא לאלו העומדים קרובים לילד ורואים בעיניהם הדם, אבל מה יענו לאלה הרחוקים שאינם רואים את הדם כלל? ועוד: למה לא נהגו, שאם אירע מילה ביום ט"יב [תשעה באב], שעפ"י [שעל פי הדין] לא מייתין אסא (= מביאים הדס) משום שאין מברכים על הבשמים במוצ"ש שחל בו בט"יב (תשעה באב), ולפי טעמים הבשמים באים משום התעלפות היה להם לתקן אף בט"יב להריח אם אירע בו מילה ופיקוח נפשות שנו כאן".

כלומר, אין בכוח ההדס לשפר את הרגשת הילד ובוודאי לא את האנשים מהקהל שאינם אוחזים מהבשמים²⁷. הרב גאגין תולה את שורשי המנהג בשני טעמים סמליים:

א. בתקופת הגאונים²⁸ הביאו לפני המוהל כלי שהיו בו מים עם הדס ומיני בשמים נוספים. התינוק נימול מעל הכלי בו היו הבשמים כדי שדם המילה ישפך לתוך המים. בדם המילה המעורב עם הבשמים רחצו הנוכחים בברית את ידיהם כסמל לדם המילה של אברהם אבינו שכרת ברית עם הקב"ה (בראשית י"ז, י-טו). הרב גאגין מעלה את האפשרות, שמנהג הרחיצה של התינוק בבשמים התבטל במשך השנים ומה שנתר ממנו היה נטילת הדס או שאר בשמים והברכה עליהם בלבד²⁹.

ב. מקור מנהג ההרחחה בבשמים קשור בנוהג להביא מחתת אש ולהקטיר עליה בשמים. לפי המדרש, בשעה שמל אברהם את ילדי ביתו צברו את העורלות במעין "גבעה" יזרחת עליהם חמה התליעו ועלה ריחן לפני הקב"ה כקטורת העולה³⁰. מכאן, שמקור המנהג הוא להראות את חביבותה של מצות מילה כריח הקטורת. טעם זה הוזכר למעשה על ידי הרב אברהם הרופא בשם אחיו³¹. העלאת קטורת בברית המילה נהגה במקומות שונים במזרח³².

27. מדבריו עולה שרק מסדר הברית או המוהל החזיק בבשמים וברך עליהם, אולם עיין לעיל הערה בדברי החכם הארצישראלי, בן המאה ה-17, ר' יעקב חאגיז שמחלקים את הבשמים לכלל הקהל, וכך נהוג למעשה בימינו אצל קהילות הספרדים.

28. מסורת זו במספר מקורות למשל: סדר ר' עמרם גאון, סימן קמה, עמ' קפ בשם ר' צדוק גאון והשווה טור (נייד, סימן רסה) שהביא מסורת זו בשם ר' כהן צדק גאון.

29. כתר שם טוב, ח"יב, עמ' תקסה, ובהערה תרמי"ח, שם.

30. בראשית רבה, מ"ז, ז.

31. שבולי הלקט, שם.

32. במאה ה-17 הזכיר ר' רפאל מלכי מנהג זה בירושלים, ר' מאמרים ברפואה לר' רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה (מ' בנייהו מהדיר), עמ' קכה. ובמאה הנוכחית ר' יוסף משאש מתוניס במכתביו, ר' ר"י משאש, אוצר המכתבים, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' קכו, מכתב רעז.

לסיכום

ההרחחה בהדס מקובלת יותר אצל יהודי ארצות המזרח, מפני היותו מצוי יותר בארצותם. קשה לדעת במדויק מדוע וכיצד התפתח מנהג ההרחחה בברית. בספרות הפרשנות, ההלכה והמנהג הועלו מספר הסברים לדבר, שניתן לחלק אותם לפי שלושה היבטים. ההיבט ההיסטורי - יש הקושרים את המנהג לתקופות של שמד שאסור היה למול. בזמנים אלה שימש ההדס, סימן לטקס הברית באשר הוא היה אחד מצמחי המרפא שנשחקו לצורך ריפוי התינוק. פירוש זה קרוב, לפירושים נוספים, בני אותה תקופה, המציינים שהשתמשו בקול של ריחיים כסימן לברית. העלנו את האפשרות, שבמהלך הדורות, הוחלף הרמז לברית מקול ריחיים להדס. הסברים אחרים, מנקודת ראות רפואית, רואים בהדס בושם ששימש לרפואת התינוק, הקהל המתרגש מהמאורע או התעלפות אחד הנוכחים מדם התינוק. קיים גם הסבר המתבסס על הסמליות של ההרחחה בהדס – דם המילה המעורב בבשמים כגון ההדס. הוא שימש סמל לדם המילה בעת שאברהם אבינו ערך את מילת ילידי ביתו, או כסמל להערכתו של הקב"ה את המילה הנחשבת כקטורת.